

De opvatting van Ambrosius over de navolging in de „De officiis”

door

FELIX CLAUS

Het is algemeen bekend dat de navolging (*μίμησις*, *imitatio*) een belangrijk principe is geweest in de literaire kunsttheorie van de klassieke Oudheid¹. Evenzeer is bekend dat dit principe nog lang heeft nagewerkt² en op de eerste plaats door de christelijke schrijvers van de 4de-5de eeuw werd toegepast³.

Dat Ambrosius, de befaamde bisschop van Milaan uit de 2de helft van de 4de eeuw n.Chr., aardig gebruik heeft gemaakt van bronnen, vernemen we reeds uit de Oudheid zelf. Onnodig te wijzen op de nauwelijks verscholen veroordelingen, die Hieronymus aan het adres van zijn tijdgenoot heeft gericht⁴. Nochtans zouden we niet kunnen spreken van een werkelijke belangstelling voor het probleem van de navolging bij Ambrosius, behalve in de laatste twee decennia, ingevolge de ontdekking van neoplatonische bronnen, die de *Quellenforschung* een vernieuwde impuls heeft gegeven⁵.

Het strekt echter tot verwondering dat over de *De Officiis* van Ambrosius, waaraan nochtans reeds heel wat aandacht werd be-

1. We doen slechts een greep uit de reeds omvangrijke bibliografie. De oorsprong van het begrip werd onderzocht door H. Koller, *Die Mimesis in der Antike*, Bern 1954. De verschillende betekenissen van *imitatio* door R. Mc Keon, *Literary Criticism and the concept of Imitation in Antiquity*, in *Modern Philology*, 24 (1936), 1-35. De term als literair begrip door A. Guillemin, *L'imitation dans les littératures antiques et en particulière dans la littérature latine*, in *Revue des Etudes Latines*, 2 (1924), 35-57. Voor verdere literatuur verwijzen we naar het voorbeeldige werk van A. Reiff, *Interpretatio, Imitatio, Aemulatio. Begriff und Vorstellung literarischer Abhängigkeit bei den Römern*, Inaug.-Diss., Köln 1959.

2. Herinneren we slechts aan de hoge vlucht die de toepassing van de antieke navolgingsregels heeft gekend in de 16de-17de eeuw. Ten bewijze de vele „Schriften zur Imitatio” (H. Gmelin, *Das Prinzip der Imitatio in den romanischen Literaturen der Renaissance*, in *Romanische Forschungen*, 46 (1932), 83-360), waarin deze regels nog verder werden uitgebouwd. Deze classicistische stroming werd streng veroordeeld door Mme. de Staël (Cf. V. Cilento, *La transposition de l'antique*, in *Les Etudes Classiques*, 38 (1970), 129-142, p. 133).

3. Vermelden we ook hier slechts enkele werken: M. Testard, *Saint Augustin et Cicéron*, Paris 1958 en H. Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, Göteborg 1958, en ook *Augustine and the Latin Classics*, Göteborg 1967.

4. A. Paredi, *S. Gerolamo e S. Ambrogio*, in *Studi e Testi* (Mélanges E. Tisserant, V), 235 (1964), 183-198.

5. De heropleving werd ingezet door P. Courcelle en sedertdien met succes voortgezet door P. Hadot, A. Solignac, J. Pépin, etc.

steed⁶, tot nu toe geen enkele studie werd geschreven die de navolging vanuit een louter literair-kritisch standpunt heeft beschouwd. Alsnog heeft men zich beperkt tot het vluchtig aantekenen van parallellen, die dan nog meestal het vertrekpunt vormden tot een vergelijking tussen de heidense en christelijke moraal⁷. Het onderzoek van de navolging vanuit een zuiver literair-kritisch oogpunt lijkt ons nochtans essentieel om ons een juist begrip te vormen omtrent de houding die Ambrosius aanneemt ten opzichte van zijn model, alsmede van de bedoeling die hij in zijn werk nastreeft. Op dit punt lopen de standpunten nogal wijd uiteen. Het ligt dan ook in onze bedoeling aan dit tekort ten dele tegemoet te komen.

Een onderzoek met betrekking tot de navolging kent vanzelfsprekend vele deelaspecten, die we in het kader van deze bijdrage niet alle kunnen behandelen. We zouden dit onderzoek algemeen in twee grote gedeelten kunnen splitsen. In het eerste zou men zich de vraag kunnen stellen hoe de navolging zich feitelijk heeft voltrokken: welke methodes of gewoontes neemt Ambrosius in acht bij de navolging, en ook, welke stilistische navolgingsregels brengt hij hierbij van toepassing? In het tweede zou men kunnen onderzoeken hoe Ambrosius zelf oordeelt over zijn navolging: treffen we rechtstreekse aanduidingen aan, waarin de auteur zijn opvatting meedeelt?

In deze bijdrage zullen we het hebben over het tweede aspect. We zijn er ons echter van bewust dat we steeds rekening moeten houden met de resultaten van het eerste onderzoek. We zullen dan ook niet nalaten hiernaar herhaaldelijk te verwijzen, aangezien we dit onderzoek reeds hebben ingesteld en in andere bijdragen zullen laten verschijnen⁸.

De eerste passus die onze aandacht opeist is I,23:

Neque improvide, ad vos filios meos scribens, huius psalmi prooemio usus sum. Quem psalmum propheta David sancto Idithun canendum

6. Een bibliografisch overzicht vinden we bij R. Gryson, *La typologie sacerdotale de Saint Ambroise et ses sources*, thèse dactyl., Louvain 1966, pp. 214-216. Voeg hieraan toe: C. Riggi, L'„auxesis" del salmo XXXVIII nel „De Officiis" di S. Ambrogio, in *Salesianum*, 29 (1967), 623-668 en R. E. Crouter, *Ambrose's „On the Duties of the Clergy": a Study of its Setting, Content and Significance in the Light of its Stoic and Ciceronian Sources*, in *Dissertation Abstracts*, 29 (1968), 316-317 (samenvatting).

7. Cf. R. Gryson, *La typologie ...*, pp. 215-216. Een uitzondering hierop vormt H. Hagendahl, die in een appendix van zijn *Latin Fathers and the Classics, Chapter II: The four virtues* de parallellen tussen boek I van Cicero en Ambrosius beschouwt vanuit een louter filologisch standpunt. De lijst kan evenwel nog aangevuld worden.

8. Eén daarvan zal onder de titel *L'origine du De Officiis d'Ambroise* eerlang in een ander tijdschrift verschijnen.

dedit, ego vobis tenendum suadeo, DELECTATUS EIUS SENSU PROFUNDO ET VIRTUTE SENTENTIARUM. Advertimus enim ex his quae breviter libavimus, et silendi patientiam et opportunitatem loquendi, et in posterioribus contemptum divitiarum, quae maxima virtutum fundamenta sunt, hoc psalmo doceri. DUM IGTUR HUNC PSALMUM CONSIDERO, SUCCESSIT ANIMO DE OFFICIIS SCRIBERE.

Deze passus is betekenisvol om twee redenen. Op de eerste plaats zinspeelt de bisschop op de titel van het werk dat hij heeft aangevat, op de tweede plaats licht hij het ontstaan van dit werk nader toe.

Het lijdt ons inziens geen twijfel dat Ambrosius, wanneer hij hier en elders verklaart dat hij „op het punt staat” of een werk „schrijft” over de *officia*⁹, telkens ook verwijst naar de titel van zijn werk, ook al geeft hij deze niet uitdrukkelijk aan¹⁰. We geloven niet dat de auteur aan zijn werk de heden gangbare lange titel van *De Officiis Ministrorum* heeft gegeven. Voor de toevoeging van *ministrorum* zijn de Maurini J. du Frische en N. Le Nourry verantwoordelijk, die in hun uitgave de oorspronkelijke titel dachten te herstellen *ex manuscriptis fere omnibus ac notae melioris*¹¹. De oudste handschriften echter, die ons zijn bekend, dragen in de regel de korte titel¹². Bovendien beschikken we over een tekst in een brief van Augustinus, waarin deze het werk van Ambrosius uitdrukkelijk „*De Officiis*” noemt¹³:

Ep. LXXXII, 21 : Nisi forte nomen te movet, quia non tam usitatum est in ecclesiasticis libris vocabulum officii, quod Ambrosius noster non timuit, qui SUOS LIBROS utilium praeceptionum plenos, „DE OFFICIIS” voluit appellare.

Ook bij Cassiodorus wordt *ministrorum* niet aangehecht¹⁴:

9. I,25 : „... videamus utrum res ipsa conveniat scribere de officiis...”; I,230 : „... scripturi de officiis...”; II,25 : „... sed ad filios sermo est, et sermo de officiis...”.

10. Om als titel door te gaan moet het voorzetsel *de* vergezeld zijn van *liber*, *libri*, *volumen*, e.d. Slechts eenmaal vinden we *ministrorum* vastgehecht aan *officiis* (I, 86) : „Unde quam prudenter factis convenire ecclesiasticis, et maxime ministrorum officii arbitror.” Hier is echter geen sprake van een allusie op de titel, zoals uit de context blijkt.

11. J. P. Migne, *Patrologia Latina* XVI, col. 17-18 ; 23, n „a”.

12. E.g. Würzburg, Staatsuniversität, M.p.th.f. 7, s. VIII, f. 1v : „In nomine scae trinitatis Incipit tractatus sci Ambrosii epi et confessoris de officiis liber primus.” Het incipit van Paris, *Bibl. Nat.*, 1732, s. VII, is verloren, maar in zijn apograaf Paris, *Bibl. Maz.*, 563, s. XIII, lezen we de korte titel. Verder Sankt-Gallen, *Stiftsbibliothek*, 97, s. IX. Bamberg, *Staatsbibliothek*, B.II.6, s. X. München, *Bay. Staatsbibl.*, 14.641, s. X.

13. CSEL 34, p. 373, 17-20.

14. R. A. B. Mynors, *Institutiones*, Oxford 1937, p. 54, 8-9.

Inst. XVI, 4 : *Utiles etiam sunt ad instructionem ecclesiasticae disciplinae memorati sancti Ambrosii „DE OFFICIIS” melliflui LIBRI TRES.*

Alles wijst er dus op dat Ambrosius aan zijn werk dezelfde titel heeft gegeven als Cicero. Hieruit alleen reeds zouden we kunnen afleiden dat de kerkvader zijn navolging geenszins wilde verbergen, maar integendeel juist wilde aangeven : op dat ogenblik wordt de *De Officiis* van Cicero, het enige werk in de Latijnse literatuur vóór Ambrosius met deze titel, zeker nog gelezen¹⁵ en de gelijkenis moet dan ook onmiddellijk zijn opgevallen. Inderdaad, in I,24 gaat hij verder :

De quibus (i.e. officiis) etiamsi quidem philosophiae studentes scripserint, ut Panaetius et filius eius apud Graecos, TULLIUS APUD LATINOS, non alienum duxi a nostro munere, ut etiam ipse scriberem.

Leggen we echter onmiddellijk de nadruk op het feit dat Ambrosius het niet voorstelt alsof hij slechts in navolging van Cicero zou schrijven : Cicero komt namelijk niet alleen voor, maar te zamen met nog andere filosofen, die eveneens over de plicht zouden hebben geschreven¹⁶. Ook in het vervolg van het werk komt deze tendens tot uiting¹⁷ : telkens waakt onze auteur er over – maar toch eenmaal is hij onoplettend¹⁸ – Cicero te laten vergezellen van de namen van andere filosofen. Meestal echter noemt Ambrosius niet bij name, maar maakt hij gebruik van de 3de persoon meervoud, of van algemene aanduidingen, steeds in het meervoud, als *philosophi* (II, 4, 6, 8 ; III, 97, 125), *sapientes viri* (I, 126), *oratores* (I, 92), *rhetores* (II, 91), *hi qui foris sunt* (I, 251), *veteres* (I, 141), *gentiles* (I, 94), *illi* (I, 29) en *hi* (I, 141). Uit de bronnenstudie blijkt nu dat bijna op elk van deze plaatsen de *De Officiis* van Cicero aan de grondslag van de navolging ligt.

Enerzijds stellen we dus vast dat Ambrosius op zijn navolging uitdrukkelijk wijst, maar anderzijds blijkbaar niet wil toegeven dat het Cicero's *De Officiis* is, die hij navolgt. Het zou echter verkeerd zijn hieruit overhaaste besluiten te trekken, vooral met betrekking tot de houding die Ambrosius aanneemt tegenover

15. Ambrosius zelf wijst hierop (I, 29) : „*Deinde qui illa non legunt, nostra legent si volent ...*”

16. Zijn aangiften zijn echter weinig verhelderend. Wie bedoeld is met *filius eius*, is niet duidelijk. Verder schreef Panaetius niet *apud Graecos*, maar in werkelijkheid *apud Latinos* in het Grieks. In I,31 schrijft Ambrosius ook Aristoteles nog een werk toe, waarin over de plicht zou gehandeld worden : „... *Aristoteles, qui et ipse disputavit de officio...*” Ook hier hebben we het gissen naar het werk dat de auteur bedoeld.

17. E.g. I,178-9 : Tullius, Panaetius, Aristoteles. Ambrosius gaat hier terug op Cic. Off. I,65 en I,23.

18. I,82 „... *Unde Tullius...*”

Cicero. Deze vaststellingen werden ook nog in andere werken van onze auteur gedaan, zoals in de *Hexaameron*, waar hij het gelijknamig werk van Basilius van Caesarea navolgt¹⁹. Ook Augustinus past het gebruik van het meervoud toe²⁰. Men heeft getracht het verschijnsel algemeen te verklaren door het retorische principe van de overdrijving, waardoor de schrijver meer kennis wilde voorhouden, dan hij feitelijk zou bezitten²¹. B. Altaner wijst er echter op dat deze verklaring niet in alle gevallen opgaat²². Hier zouden we kunnen zeggen dat Ambrosius zijn christelijke *De Officiis* wilde plaatsen tegenover alle werken over de plicht met heidens-filosofische inslag, en niet tegenover Cicero alleen. Welke verklaring hier ook geldig is, het lijdt geen twijfel dat we te doen hebben met een literair gebruik, dat Ambrosius ook van toepassing brengt in die werken waar hij een christelijke schrijver navolgt. In ons geval wijkt de auteur dus niet af van een algemene regel.

Par. I, 23 is echter ook nog om een tweede reden belangrijk: Ambrosius legt er namelijk de 38ste psalm aan de grondslag van zijn werk. Deze verklaring kan terecht onze verwondering wekken. Het ware wellicht heel wat begrijpelijker geweest te vernemen dat de *De Officiis* van Cicero aanleiding had gegeven tot het schrijven van een werk over hetzelfde onderwerp en met dezelfde titel.

In een andere bijdrage, waarnaar we reeds hebben verwezen, gaan we uitvoerig op deze vraag in, zodat we hier slechts in het kort de besluiten ervan weergeven²³. De 38ste psalm is niet zomaar uit de lucht gegrepen, maar is ook werkelijk in de *De Officiis* aanwezig. De par. I, 1-22 en I, 232-244 zijn namelijk een commentaar op de eerste verzen van de 38ste psalm en zijn, wat hun oorsprong aangaat, fragmenten van het tachygrafisch verslag van één of meer predikingen, die onaangeroerd of bijna onaangeroerd in de *De Officiis* zijn terechtgekomen. In dezelfde periode nu, waarin Ambrosius zijn *De Officiis* aanvat (389-390)²⁴, zou eveneens de herwerking vallen van de *Explanatio Psalmi XXXVIII* (388-390)²⁵: deze tweede commentaar op dezelfde psalm is niets

19. M. Klein, *Meletemata Ambrosiana*, Diss. Königsberg 1927, pp. 51-53. J. Pépin, *Théologie cosmique et théologie chrétienne*, Paris 1964, p. 141, n. 1; p. 142, n. 1.

20. B. Altaner, *Augustinus Methode der Quellenbenützung: Sein Studium der Vaterliteratur*, in *Sacris Erudiri*, 4 (1952), 5-17, vooral pp. 7-8.

21. M. Klein, *Meletemata...*, pp. 55-56; J. Pépin, *Théologie...*, p. 142, n. 1; B. Altaner, *Augustinus...*, pp. 7-8.

22. B. Altaner, *Augustinus...*, pp. 7-8: „Der Gebrauch des Plurals ist... in der Regel als rhetorischer Pleonasmes zu werten. Daran ist nicht zu zweifeln, auch wenn sich dieser Behauptung erklärlicherweise nicht immer exact beweisen lässt.”

23. Cf. n. 8.

24. R. Gryson, *Typologie...*, pp. LVI-LVII.

25. L. F. Pizzolato, *Sulla genesi della „Explanatio Psalmorum XII” di Ambrogio*, in *Ambrosius*, 40 (1964), 1-25, meer bepaald op p. 21.

anders dan de herwerking van bovenvermelde fragmenten. We achten het derhalve niet voor uitgesloten dat „de overweging van de 38ste psalm”, die aan de grondslag ligt van de *De Officiis*, zich heeft voorgedaan bij het herlezen van het tachygrafisch verslag, misschien met het oog op zijn herwerking, en dat Ambrosius op dat ogenblik, getroffen als hij opnieuw was door de diepe morele betekenis van de verzen, aan Cicero moest denken en op zijn beurt het plan opvatte een *De Officiis* te schrijven ten behoeve van „zijn zonen”. Vergeten we niet dat de predikingen over de 38ste psalm voor een publiek van clerici werden gehouden. Wat ook van deze hypothese aan is, de aanwezigheid alleen reeds van deze fragmenten sluiten o.i. uit dat „de overweging van de 38ste psalm” uit de lucht zou zijn gegrepen om de „ware” toedracht van het ontstaan van de *De Officiis* te verbergen. We zijn er dan ook toe geneigd volle geloof te hechten aan de verklaring van Ambrosius.

De volgende passus die de opvatting van Ambrosius over de navolging nader toelicht, zij het dan op een negatieve wijze, is I, 29. In de voorafgaande paragrafen (I, 27-29a) heeft de bisschop de verschillende maatstaf uiteengezet waardoor in christelijk perspectief de plicht gemeten wordt en waardoor de nieuwe *De Officiis* verantwoord wordt. In I, 29b haalt de auteur nog een tweede verschil aan met zijn voorganger(s), ditmaal van formele aard:

Deinde qui illa non legunt, nostra legent si volent, QUI NON SERMONUM SUPELLECTILEM, NEQUE ARTEM DICENDI, SED SIMPLICEM RERUM EXQUIRUNT GRATIAM.

Om de tegenstelling die Ambrosius hier uitwerkt goed te begrijpen, volstaat het niet zich tot deze passage te beperken. Het is namelijk zo dat hij zich nog op verschillende plaatsen in zijn werk opstelt tegen de *ars dicendi*²⁶. In de *De Officiis* zelf komt nog een volledige paragraaf voor, waarin hij nogmaals uitdrukkelijk de welsprekendheid verwerpt, nl. in I, 116. Op deze plaats heeft Ambrosius zopas de vier „cardinale” deugden opgesomd (I, 115) en is hij er zich van bewust dat hij dit ten overstaan van Cicero, die in zijn *De Officiis* vrijwel onmiddellijk overgaat tot de behandeling van de vier deugden (Cic. Off. I, 15 e.v.), vrij laat doet, op een ogenblik dat hij reeds een heel eind is opgeschoten in zijn redactie. Ambrosius voorkomt echter de opmerking van de lezer:

26. E.g. Inc. IX,89; Expl. Ps. CXVIII. XXII,10; Fid. I,V, 42 en Epist. XXXII (cf. nummering in CSEL 82; Maur. XLVIII).

Haec forsitan aliquis dicat primo loco poni oportuisse, quoniam ab his quattuor virtutibus nascuntur officiorum genera. SED HOC ARTIS EST ut primo officium definiatur, postea certa in genera dividatur. NOS AUTEM ARTEM FUGIMUS, exempla maiorum proponimus, quae neque obscuritatem afferunt ad intelligendum neque ad tractandum versutias. Sit igitur nobis vita maiorum disciplinae speculum, non calliditatis commentarium, imitandi reverentia, non disputandi astutia.

Vooral in deze laatste passus treedt de kritiek van Ambrosius duidelijk in het daglicht. De christelijke schrijver trekt van leer tegen de dialectische methode van het filosofisch tractaat, dat zich van de middelen der retoriek bedient – subtiele redeneringen, fraaie indelingen, verzonnen voorbeelden –, om de lezer van de verkondigde leerstellingen te overtuigen. De christelijke waarheid heeft echter deze kunstgrepen niet nodig om te overtuigen: ze spreekt voor zichzelf door haar eenvoud en geeft geen aanleiding tot subtiele dialectiek. Bovendien wordt ze weerspiegeld in de voorbeelden der bijbelse figuren, die tot onmiddellijke navolging strekken.

Welke betekenis moet nu aan de veroordeling van de „welsprekendheid” worden gehecht? Betekent dit dat Ambrosius de retoriek in haar geheel verwerpt en haar regels, die hij zich uit zijn opvoeding zeker herinnert, bewust poogt te ontwijken? Niets zou minder waar zijn. Het volstaat de navolgingstechniek, die Ambrosius toepast in zijn *De Officiis* zelf bij de ontleening uit Cicero, na te gaan om de voortdurende invloed en toepassing van de retorische principes vast te stellen. Ook bij Ambrosius is dus enerzijds de theoretische afwijzing en anderzijds de praktische toepassing aanwezig van de *ars dicendi*, die F. Memoli in een recent artikel bij andere kerkvaders heeft onderzocht²⁷.

Is de afwijzing dan slechts te beschouwen als een afgesloten literaire gemeenplaats, die niet meer aan een werkelijke overtuiging zou beantwoorden? Ook deze onderstelling zou de waarheid geweld aandoen. Het is Ambrosius ongetwijfeld ernst wanneer hij zich opstelt tegen de welsprekendheid. Hij verwerpt echter niet de welsprekendheid als dusdanig, maar wel die welsprekendheid, die verbonden is aan en in dienst staat van het filosofisch tractaat. In de Oudheid gaan vorm en inhoud veel inniger te zamen dan wij ons wellicht heden voorstellen: de vorm is de weerspiegeling van de inhoud. De veroordeling van het ene brengt vanzelfspre-

27. A. F. Memoli, *Diversità di posizioni e apparenti incoerenze degli scrittori latini cristiani di fronte alla „eloquentia” classica*, in *Aevum*, 43 (1969), 114-143. Ambrosius en Lactantius zijn echter niet in de uiteenzetting opgenomen. M. A. Labhardt, *Dialectique et „christiana simplicitas”*, in *Revue des Etudes Latines*, 46 (1968), 23-24 (samenvatting van een referaat).

kend de veroordeling van het andere mee. Omgekeerd beantwoordt aan een nieuwe inhoud een nieuwe vorm. Het is in dit perspectief dat de radicale veroordeling van de welsprekendheid door Ambrosius moet gezien worden. Welke echter die nieuwe vorm is, daarover rept onze auteur met geen woord. We moeten nog wachten op Augustinus die de nieuwe synthese tot stand zal brengen.

Ten slotte is er nog een laatste passus, waarin Ambrosius, eerder onbewust evenwel, een aspect van zijn opvatting over de navolging prijsgeeft. De opmerking komt voor in een gedeelte, waarin Cicero als bron wordt aangewend²⁸. Ambrosius neemt echter niet alles aan wat hij in zijn model aantreft en neemt ditmaal zelfs uitdrukkelijk stelling (I, 102) :

Multa praeterea de ratione dicendi dant praecepta saeculares viri, quae nobis praetereunda arbitror, ut de iocandi disciplina. Nam licet interdum honesta ioca suavia sint, tamen ab ecclesiastica abhorrent regula, QUONIAM QUAE IN SCRIPTURIS SANCTIS NON REPERIMUS, EA QUEMADMODUM USURPARE POS-SUMUS ?

Deze opmerking is belangrijk daar zij ons toelaat naar de houding van Ambrosius te peilen ten opzichte van zijn heidense bron en daar zij de voorwaarde aangeeft tot overname hieruit. Uit de passus blijkt namelijk dat zolang de overname door de H. Schrift kan gestaafd worden, er geen enkel bezwaar is tegen die overname. Men moet het trouwens zo opvatten dat er in vele gevallen geen sprake is van een overname, maar van een terugneme. Ambrosius is namelijk een verdediger van de algemeen verbreide opvatting onder de christelijke schrijvers, die haar oorsprong vindt in de Hellenistisch-Joodse apologetiek, volgens dewelke de Griekse filosofie op een gegeven ogenblik beïnvloed werd door de geschriften van het Oude Testament. Wanneer Ambrosius derhalve een parallelle gedachte tussen zijn heidense bron en het Oude Testament vaststelt, dan neemt hij werkelijk ook aan dat deze gedachte daaruit afkomstig is, en wijst hij op het voorbestaan ervan in de kerk (het zogenaamde *antiquior*-motief)²⁹. Treft hij integendeel slechts een gelijkenis aan met het Nieuwe Testament, dan is dit, volgens de aangehaalde passus, reeds voldoende om

28. Ambr. Off. I,99-104 gaat terug op Cic. Off. I,132b-137.

29. Cf. I,30, 31, 44, 92 („... *ille sensus huius habet gratiam, qui prior dixit* ...), 94, 118, 126, 133, 134, 141, 178-9 ; II,6, 8, 48 ; III,2, 80, 87, 92. Herhaaldelijk in andere werken : Bon. II,51 ; Abr. I,4 ; Hex. VI,39 etc. Vertegenwoordigers van deze opvatting : Justinus, Origines, Clemens van Alexandrie, Tertullianus en Augustinus (althans in zijn vroege werken : Civ. Dei, VIII,9). Cf. H. Hagendahl, *Latin Fathers...*, p. 355, n. 3. H. de Lubac, *Exégèse médiévale, Les quatre sens de l'écriture*, Lyon, I, p. 74 sqq.

over te nemen uit het heidens model. Men stelle het zich nu geenszins voor alsof de bisschop zich telkens de vraag stelt of de overname al dan niet toelaatbaar is en deze door citaten uit de H. Schrift verantwoordt. De opmerking in I, 106 is eerder te beschouwen als de uitdrukking van een algemene houding, dan van een nauwgezet toegepaste methode.

Als we de resultaten van ons onderzoek nu overlopen, dan moeten we vaststellen dat zij alles bij elkaar vrij weinig gewicht in de schaal leggen. Behoudens enkele vage aanduidingen, die we hier niet opnieuw opsommen, laat Ambrosius zijn opvatting over de navolging verder in het midden. Zo licht hij ons nergens in over zijn navolgingsmethode, of waarom hij op die of gene manier te werk gaat.

Niettemin doet het onderzoek ons enkele interessante gegevens aan de hand, die ons toelaten een genuanceerder antwoord te geven op de belangrijke vraag wat Ambrosius er feitelijk heeft toe aangespoord op zijn beurt een *De Officiis* te schrijven. Men stelt het graag voor alsof de eerste bedoeling van de kerkvader erin bestond een christelijke tegenhanger te vervaardigen van Cicero's *De Officiis*, om dit werk zodoende uit te schakelen en te vervangen³⁰. Het werk zou m.a.w. op de eerste plaats ontstaan zijn vanuit een polemische houding. Ten bewijze voert men graag de gewoonte aan van de schrijver een heidens voorbeeld antithetisch te plaatsen tegenover een christelijk voorbeeld. Vooral boek III is daar een duidelijke illustratie van. Ook nog wijst men op het gebruik van het *antiquior*-motief.

We schrikken er echter voor terug deze polemische instelling, die ongetwijfeld aanwezig is, al te sterk te benadrukken en aan de grondslag te leggen van de nieuwe *De Officiis*. Van in den beginne, en nog herhaaldelijk in het verloop van het werk, richt Ambrosius zich tot „zijn zonen”, de jonge clerici die hij, als bisschop, in het kerkelijk ambt moet opleiden. Dat dit onderricht werkelijk ook zijn eerste gedachte is geweest, treedt aan het licht bij het ontstaan van het werk, dat we vluchtig hebben toegelicht: niet de *De Officiis* van Cicero deed hem het plan opvatten een gelijknamig werk te schrijven, maar de 38ste psalm, die hij reeds in predikingen aan zijn clerici had toegelicht³¹.

Voorts stelt Ambrosius het voor alsof hij een nieuwe *De Officiis* toevoegt aan de reeds bestaande, uit welk gamma de lezer zijn keuze kan maken³². Ook al zouden we deze manier van uitdrukken

30. E.g. O. Hiltbrunner, *Die Schrift „De Officiis Ministrorum” des hl. Ambrosius und ihr ciceronisches Vorbild*, in *Gymnasium*, 71 (1964), 174-189.

31. Cf. L. F. Pizzolato, *Sulla genesi ...*, p. 20.

32. I, 29: „*Deinde qui illa non legunt, nostra legent si volent ...*”.

kunnen opvatten als een formule van bescheidenheid, toch lijdt het geen twijfel dat we ver verwijderd zijn van een felle polemische uitval.

Een argument van de voorstanders van een polemische hoofd-houding is, zoals we reeds zegden, het herhaaldelijk voorkomen van de *antiquior*-gedachte. Wanneer Ambrosius hiervan meer gebruik maakt in zijn *De Officiis* dan in zijn andere werken, dan is daar een goede verklaring voor, nl. de omstandigheid dat juist een heidense bron aan de basis ligt van de navolging. Het herhaaldelijk voorkomen van de *antiquior*-gedachte is als het ware daarvan het natuurlijk gevolg. Nu weten we met zekerheid dat Cicero zeker niet met deze bedoeling als bron werd gekozen. Uit het onderzoek van de „feitelijke” navolging blijkt dat de navolging van Cicero's werk niet van in den beginne een voldongen feit was, maar dat Ambrosius het werk van zijn voorganger slechts langzaam heeft herlezen en „herontdekt”, en stapsgewijze meer en meer als bron heeft aangewend. We meenden zelfs hieruit te mogen besluiten dat het wellicht oorspronkelijke niet in de bedoeling lag van Ambrosius de *De Officiis* van Cicero na te volgen, zoals hij na verloop van tijd heeft gedaan³³.

Het lijkt ons derhalve juister de *De Officiis* van Ambrosius op de eerste plaats te beschouwen als een onderricht ontstaan uit een pastorale zorg, en op de tweede plaats slechts als een polemiëk tegen Cicero. Het is ongetwijfeld waar dat Ambrosius, overtuigd als hij is van de exclusieve waarheid van de kerk, van de gelegenheid gebruik maakt, zoals hij trouwens doet in al zijn werken, filosofische misopvattingen te weerleggen en er het christelijk standpunt tegenover te plaatsen. Wanneer hij het werk van Cicero als bron heeft aangewend, dan is het ongetwijfeld waar dat hij zijn voorganger wilde overtreffen en een nieuwe en betere uitgave wilde verzorgen. Hierin weerspiegelt zich trouwens de antieke navolgingsvoorwaarde: navolgen om te overtreffen³⁴. De polemische houding echter vooropstellen lijkt ons echter minder juist, om de redenen die we hierboven hebben uiteengezet.

33. Cf. n. 8.

34. A. Guillemin, *L'imitation...*, pp. 39-42. Zie ook L. Alfonsi, *La dottrina dell'„aemulatio” in Velleio Paterculo*, in *Aevum*, 40 (1966), 375-378.